



İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 25:2 (2020), SS. 129-150.

Makale Gönderim Tarihi: 02.10.2020 Makale Kabul Tarihi: 31.11.2020

Araştırma Makalesi

ZEMAHŞERÎ VE FAHREDDİN RÂZÎ'YE MEŞHUR TEFSİRLERDE YAPILAN ATIFLARIN SAYISAL OLARAK TESPİTİ VE DEĞERLENDİRMESİ

Murat SARIGÜL *

Öz

Bilgisayar programlarının yaygınlaşmasının ve internet platformlarının kullanım hacminin artmasının ürettiği sonuçlardan biri de büyük veri analizidir. Bu teknolojik gelişme akademi dünyasında yayınlara yapılan atıfların tespitini sağlamıştır. Bu imkân ise beraberinde akademisyenlerin bilim dünyasına etki ve katkılarını görebilme, bilimsel motivasyonu canlı tutma, akademik ünvanlara liyakat kriteri olma, fikri mülkiyet haklarının takibi gibi müspet sonuçları getirmiştir. Akademik atıf kavramı geçmiş asırlardaki eserlerin dijital ortama aktarılması ile genişleyen bir boyut kazanmış ve elde edilen verilerle ilmî hayatın tarihi arka planına daha geniş bir açıdan bakabilme fırsatlarını doğurmuştur.

Bu çalışmada tefsir tarihinde derin tesirler bırakan Cârullah Zemahşerî ve Fahrettin Râzî'nin tefsirlerine günümüze kadarki süreçte müfessirlerce yapılan atıflar, geniş bir örneklem içinde *Mektebetü's-Şamile* programı başta olmak üzere diğer dijital imkânlarla ölçülmeye çalışılmış, tablo ve grafiklerle gösterilmiştir. Farklı mezhebî yaklaşımlara sahip bu iki müfessirimize yapılan atıflarda oluşan çok farklı sayısal sonuçlar; atıfların hangi ilmi sahada yoğunlaştığı, tarihi sürekliliği, atıf yapan eserlerin dirâyet ve rivâyet vasfına haiz yönleri, özgünlükleri, müelliflerin atıf anlayışları vb. hususlarda bir fikir edinme imkânı sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Zemahşerî, Fahreddin Râzî, Atıf sayısı, Mektebetü's-Şamile.

Atıf: Sarigül, Murat. "Zemahşerî Ve Fahreddin Râzî'ye Meşhur Tefsirlerde Yapılan Atıfların Sayısal Olarak Tespiti Ve Değerlendirmesi" *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25: 2 (2020): 129-150.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, e-posta: mrtsgl24@hotmail.com, Orcid: 0000-0002-2576-6227

Numerical Determination and Evaluation of References to Zamakhshari and Fahreddin Razi in Famous Tafsirs

Abstract

One of the results of the widespread use of computer programs and the increase in the usage volume of internet platforms is big data analysis. This technological development has enabled the identification of references to publications in the academic world. This opportunity has brought positive results such as seeing the effects and contributions of academicians to the world of science, keeping scientific motivation alive, being a criterion of merit for academic titles, and pursuing intellectual property rights. The concept of academic attribution has gained an expanding dimension with the digitalization of the works of the past centuries and created opportunities to view the historical background of scientific life from a wider perspective with the data obtained.

In this study, the references made by the interpreters to the commentaries of Cârullah Zemahşerî and Fahrettin Râzî who had a profound effect on the history of tafsir, were tried to be measured with other digital means, especially the program of al-Mektebetü's-Şamile and shown with tables and graphics. The very different numerical results in the references made to these two interpreters with different sectarian approaches; In which scientific field the citations are concentrated, their historical continuity, the dirayah-rivayah aspects of the cited works, their originality, the authors' understanding of citation, etc. offers the opportunity to gain an opinion on matters.

Keywords: Tafsir, Zemahşerî, Fahreddin Râzî, The number of citation, Mektebetü's-Şamile.

Giriş

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin asrımızda fevkalade gelişim kaydetmesi birçok bilimsel sahadaki faaliyetleri kolaylaştırdığı gibi geçmiş asırlarda uygulama imkânı olmayan veya pek zor olan işlerin icrasına da imkân sağlamaktadır. Teknolojik gelişmeler, sosyal medya alanında "takipçi" ve "beğeni" sayısı şeklinde bir olgu ortaya çıkardığı gibi akademik sahada da "atıf sayısı" kavramının oluşmasını sağlamıştır. Tarama indeksleri akademisyenlerin atıf sayılarını tespit ederek, kendilerinin ilmî sahada takip edilişlerini ve alana sağladıkları faydanın daha somut olarak görülmesini temin etmekte ve bu veriler akademik ünvan tevdi edilirken dikkate alınmaktadır.

Matbu' ve mahtût eserlerin dijital ortamlara aktarılması ve bunlar üzerinde araştırma yapabilecek çeşitli programların geliştirilmesi, hem tarihî eserler ve şahıslar hakkında daha detaylı araştırma yapabilme hem de elde edilen veriler ile tarihteki büyük resmi daha net görebilme imkânlarını sunmaktadır.

Biz de bu teknolojik imkanları tefsir sahasında değerlendirmeyi düşünerek, tarihî süreçte bu alanda çok önemli etkiler bırakmış olan Cârullah

Zemahşerî (ö. 538/1144) ve Fahreddin Râzî'ye (ö. 606/1210) meşhur tefsir kitaplarında yapılmış olan atıfları, sayısal olarak tespit etmek istedik. Böylelikle yüzlerce cilt kitaba yayılan atıf verilerini ortaya çıkararak müfessirlerimizin halefleri üzerindeki tesirlerinin genel bir fotoğrafını çekmeyi amaçladık. Bu iki tefsirin karakteristik özelliklerini kısaca tanıttık. Bu eserlerin öne çıkan vasıfları dikkate alınca tarama sonuçları, mezkûr tefsirlere atıf yapan bir müfessirin kendi tefsirinde daha çok hangi ilim dalına yöneldiği ve atıflarda ne tür bilgilere daha çok ihtiyaç duyduğuna dair genel bir fikir edinme imkânı sunmaktadır. Bu husus da çalışmadaki başlıca hedeflerimiz arasında oldu.

Zemahşerî'nin Mu'tezilî ve Hanefî; Râzî'nin ise, Eş'arî ve Şafîî mezheplerine mensup olmaları kendilerinden yapılacak alıntılarının tefsirlere dağılımı açısından farklı bir çalışmaya konu olmakla birlikte, ortaya çıkan rakamlar alıntı yapan tefsirin dirâyet ve rivâyet yönü ya da hacmine göre nakil yapma taraflarına dair dikkate değer veriler sunabilmektedir. Bu hususiyetlere tablodaki verileri değerlendirirken tefsirler özelinde temas edeceğiz.

Bu çalışmada takip edilen metotları ifade edecek olursak; bahsi geçen atıfları tespit ederken 2000'li yıllardan itibaren gelişmeye başlayan ve bugün hayli yol kat etmiş olan *Mektebetü's-Şâmile* programını esas aldık. Çalışmada taramaları, yoğunluğu bu program olmak üzere 40 tefsir kitabı gibi çok geniş bir örneklem üzerinden gerçekleştirdik. Programın, taramaları Arapça eserlerde yapmasından dolayı Türkçe tarama yapılabilen *Elmalûlû*, *Tefhîmü'l-Kur'ân* ve *Diyanet Kur'ân Yolu* tefsirlerine örneklem içinde yer verildi. Müfessirlerin vefat tarihleri genel tabloda hicri/miladi olarak verildi. Tabloda ayrıca tefsirlerin taramaya esas alınan baskılarında kaç cilt olduğu kaydedildi. Bu eserlerin cilt sayıları baskılara göre değiştiği malum olmakla birlikte, metin içinde tefsirlerin cilt sayılarına yapılan atıflar eserin hacmini ifade etme ve bunun üzerinden yapılan bazı kıyaslamaları anlaşılır kılma amacına matuftur.

Yapılan taramalarda sayısal sonuçlar, müfessirlerin isimlerine ve *Keşşâf* ve *Mefâtihü'l-gayb* adlı kitaplara yapılan atıflar ile sınırlı tutuldu. Müfessirlerin diğer eserlerine yapılan atıflar araştırma dışında tutulsa da, kendilerine yapılan referansların sayısal yoğunluğunu pek değiştirecek nitelikte olmadığı da inceleme sürecinde müşâhade edilmiştir. Yapılan taramalarda müfessir *Zemahşerî* genelde salt bu ismi zikredilerek kendisine atıflar yapılırken, nadir olarak *İmam* da denmiştir. *Mefâtîf* sahibi ise, *Râzî*, *Fahrü'r-Râzî*, *Fahreddin Râzî*, *İmâm*, *İbnü'l-Hatîb* lafızları şeklinde çeşitli atıf ünvanları kullanılmıştır.

Çalışmada yukarıda ifade edilen isimler ayrı ayrı taratılarak alınan veriler toplam sonuç için kaydedildi. Eserlerin bu iki müfessirimize atıf yaparken kullandığı farklı lafız sayıları tabloda gösterildi. Fakat *Sahibü'l-Keşşâf*, şeklinde kitaba yapılan atıflar sayısal olarak Zemahşerî'nin hanesine kaydedilmekle

birlikte tabloda yer verilmedi. Araştırma metodumuza bir misal olarak, atıf hesaplamada "Keşşaf" ve "Zemahşerî" lafızları hem ayrı hem birlikte taratıldı. Böylece tespit edilen mükerrer atıflar genel toplamdan düşüldü. Bu yöntem Râzî'ye yapılan farklı atıf lafızlarında da uygulandı.

Takip edilen metotlardan biri de şudur: Kullanıcıların bildiği üzere *Mektebetü's-Şâmile* programı, bir sayfada bir atıf da geçse üç atıf da geçse ekranda cilt ve sayfa olarak tek bir atıf sonucu çıkmaktadır. Bu nedenle her sayfaya bakılarak birden fazla atıf olup olmadığının kontrol edilmesi gerekmektedir ki, çalışmada bu ayrıntıya riayet edilmiştir. Mesela, Ebû Hayyân'ın (ö. 745/1344) *Bahrü'l-muhît* adlı eserinde "Zemahşerî" lafzı ile yapılan taramada Şâmile programı (2354) ekran sonucu vermektedir. Fakat her sayfadaki "Zemahşerî" lafızları sayıldığında bu sayı (1610) kadar daha artış göstermiştir. *Keşşâf* gibi gramer, lügat ve edebiyata fazlaca yer verilen ayrıca hacimli bir tefsir olan *Bahrü'l-muhît*'te oluşan bu büyük fark diğer tefsirlerde tabi ki bu düzeyde olmamıştır. Sayımda tabloda verdiğimiz rakamları çok az etkileyecek gözden kaçan noktaların olması da mümkündür.

Araştırmada bu iki müfessire yapılan referansın yoğunluğunun tespiti, bu atıfların net sayısal verileri kadar önemlidir. İlerde el yazmalarının tahkiklerinin yapımı ve dijital ortama aktarımı arttıkça süper bilgisayarlar ile yapılacak büyük veri analizleri sayesinde daha kapsamlı ve net veriler elde edilebilecektir.

Takdir edileceği üzere, alıntı yapılırken kullanılan lafız, hem müfessirin kullandığı kaynağına bakış açısını hem de kendi kişilik özellikleri hakkında belli ölçüde bir değerlendirme yapma imkânı sunmaktadır. Mesela, bazı müfessirler atıf yaparken Râzî ifadesiyle yetinirken kimi müfessirler ise yukarıda bahsi geçen ünvanların hepsini kullanarak alıntı yapışlardır ki buda çalışmanın kazanımlarından biridir.

Meşhur eserlere yapılan şerh ve haşiyelerin literatürünü oluşturmaya dönük çalışmalar olmakla birlikte¹, görebildiğimiz kadarıyla mevzuya "atıf sayısı" açısından ilk kez yaklaşılmaktadır. Teknolojik imkânlar içerisinde klasik kaynaklar üzerinde yapılan akademik çalışmalarda, incelenen bir eserin yararlandığı kaynakları gösterirken sadece kitap isimlerini vermekle yetinmemek, buna ilaveten kaynakların kullanım yoğunluğunu göstermenin artık bir gereklilik olduğunu düşünmekteyiz. Şimdi bu iki tefsir hakkında kısa bir tanıtım yaptıktan sonra elde edilen sayısal verileri ve değerlendirmeleri sunacağız.

¹ Bkz. Mehmet Taha Boyalık, *el-Keşşâf Literatürü: Zemahşerî'nin Tefsir Klasığının Etki Tarihi*, İSAM yayınları, Ankara, 2019); Esra Gözeler, *Zemahşerî Araştırmaları: Bir Literatür*, Kelam Araştırmaları Dergisi, c. 14 sy: 1, 2019, ss. 84-101.

1. Zemahşerî ve Keşşâf

Zemahşerî, (ö. 538/1144) Mutezilî Adliyye fırkasına mensup âlimlerin bir tefsir yazması hususundaki ısrarlarının yanı sıra hayatının son döneminde Mekke'de mücâvir olarak bulunduğu sırada Emîr Ebü'l-Hasan İbn Vehhâs'ın da isteği üzerine eserini 526 (1132) yılında yazmaya başlamış ve iki yılda tamamlamıştır.²

Yazıldığı dönemden başlayarak müfessirlerin ilgisini çeken *Keşşâf*'ta âyetler luga, nahiv ve belâgat ilkeleri dikkate alınarak yorumlanmıştır. Müfessir, Kur'an'ın i'câz yönlerini özellikle de taşıdığı edebî üstünlüğü ve erişilmez nazım güzelliğini sergilenmeye çalışmıştır. *Keşşâf*'ta Kur'an'daki mânaların tasvir ve temsil yoluyla anlatılmasının etkili bir metot olduğunun gösterilmesi, çok ince tahlillerle kelimelerin ihtiva ettiği mecazî mânaların keşfedilmesi ve Müşkilü'l-Kur'an ilmine önem verilerek Kur'an'da çelişkili bilgiler bulunmadığına dair isticvâb usulüyle cevaplar verilmesi gibi özellikleriyle çok beğenilmiş ve hemen bütün müfessirlerce kaynak olarak alınmıştır.³

Takdir toplayan vasıflarına karşılık, Mu'tezile mezhebinin ilkelerine uygun olan âyetleri muhkem konumunda görüp aykırı olanları ise müteşâbih sayması ve böylece müteşâbihlerin muhkemlerin ışığında te'vil edilmesi, nahiv ve belâgat kaidelerinin de bu mezhepçi hedefi gerçekleştirme vasıtası olarak kullanılmış olması, ayrıca eserde tasavvufî düşüncenin tenkide tabi tutulması gibi yönleriyle *Keşşâf*, çeşitli müfessirler tarafından tefsirler ve yazılan haşiyelerde eleştiriye tabi tutulmuştur.⁴ Günümüz tefsir kitaplarına kadar derin bir etki bırakan ve tefsir literatüründe yoğrulan *Keşşâf*, iddia edilen müspet ve menfi yönlerinden dolayı "ne onunla ne de onsuz" denebilecek bir konuma sahip olmuştur.

2. Fahreddin Râzî ve Mefâtihü'l-Gayb

Mefâtihü'l-gayb'ı Fahreddin Râzî'nin (ö. 606/1210) hayatının son yıllarında kaleme aldığı bir eserdir.⁵ İtikatte Eş'arî ve fıkhıta Şafîî olan Râzî, bu tefsirini yazarken akıl prensipleri ve istidlâl yolları ışığında Kur'an'a yöneltilen hücumları önlemek, İslâm inancıyla ilgili istidlâlleri güçlendirmek ve bu konuda ileri sürülen karşı fikirleri reddetmek hedefindedir.⁶ Bütün gayretini Sünnî

² Ali Özek, "el-Keşşâf" DİA. Tdv yayınları, İstanbul, 2002, c. 25, s. 330.

³ Özek, "el-Keşşâf", XXV/330; Fethi Ahmet Polat, *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 107.

⁴ Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 2005, c. I s. 309; Özek, "el-Keşşâf", c. 25, s. 330.

⁵ Bazı sûrelerin sonunda yer alan tarihlerden ve en son Feth sûresinde zikredilen 603 (1206-07) yılından bir çıkarım yapılmıştır. Lütfullah Cebeci, "Mefâtihü'l-gayb" DİA. Tdv yayınları, İstanbul, 2002, c. 28, s. 348.

⁶ Cebeci, "Mefâtihü'l-gayb" c. 28, s. 348.

inancını savunmaya harcayan müfessir, kelâm mücadelesini bilhassa Mu'tezile'ye karşı yapmış, özellikle Zemahşerî gibi ilk devir Mu'tezile âlimlerinin eserlerinden çokça yararlanmış, İslâm felsefecilerinin ve Yunan filozoflarının fikirlerini nakledip Ehl-i sünnet'e aykırı bulduklarını reddettiği gibi, Şîa'ya da önemli usûlî tenkitler getirmiştir.⁷

Tefsirlere giren İsrâiliyât'ı gerek rivayet tekniği gerekse aklî istidlâl yöntemiyle eleştirerek reddeden⁸ Râzî, müteşâbih âyetlerin te'vilinde de ilmî gücünü ve dirâyetini göstermiş, ancak bu konudaki ısrarlı tutumu sebebiyle Takıyyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328) gibi âlimlerin şiddetli tenkidine uğramıştır.⁹ Râzî, birçok konuda Kur'an'ın i'câzının sadece belâgat yönünde olmadığını, ilm-i i'câza da sahip olduğunu, bu yönüyle Kur'an'ın her şeyi ihata ettiğini savunmaktadır.¹⁰

Genelde Şâfiî mezhebini desteklemek için Hanefîler'den Cessâs (ö. 370/981) ile mücadeleye girişmiş, onun *Ahkâmü'l-Kur'an*'ından alıntılar yaparak kendisine cevaplar vermiştir. Fahreddin Râzî, tasavvufî açıklama ve değerlendirmelere bir hayli yer vererek, vahdet-i vücûd gibi tasavvufun en hassas konularını bile şer'î ölçüleri zedelemekten ve mâkul bir üslûp içerisinde ele alarak eserinde tasavvufî tefsirin bir örneğini ortaya koymuştur.¹¹ Râzî'nin, sayılan yönleri ile Zemahşerî'nin karşı kutbunda bulunduğu söylenebilir.

Rivâyet ve dirâyet yönü ile güçlü ve çok hacimli bir tefsir vücûda getiren Fahreddin Râzî bu eseriyle kendisinden sonra gelenleri geniş çapta etkilemiş, özellikle dirâyet tefsiri metodunu kullanan müfessirlerin önemli başvuru kaynakları arasında yerini almıştır.

3. Zemahşerî ve Fahreddin Râzî'ye Meşhur Tefsirlerde Yapılan Atıflar

⁷ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara, 2015, s. 635-636.

⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 622-623.

⁹ Cebeci, "Mefâtihu'l-gayb" c. 28, s. 348.

¹⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 629.

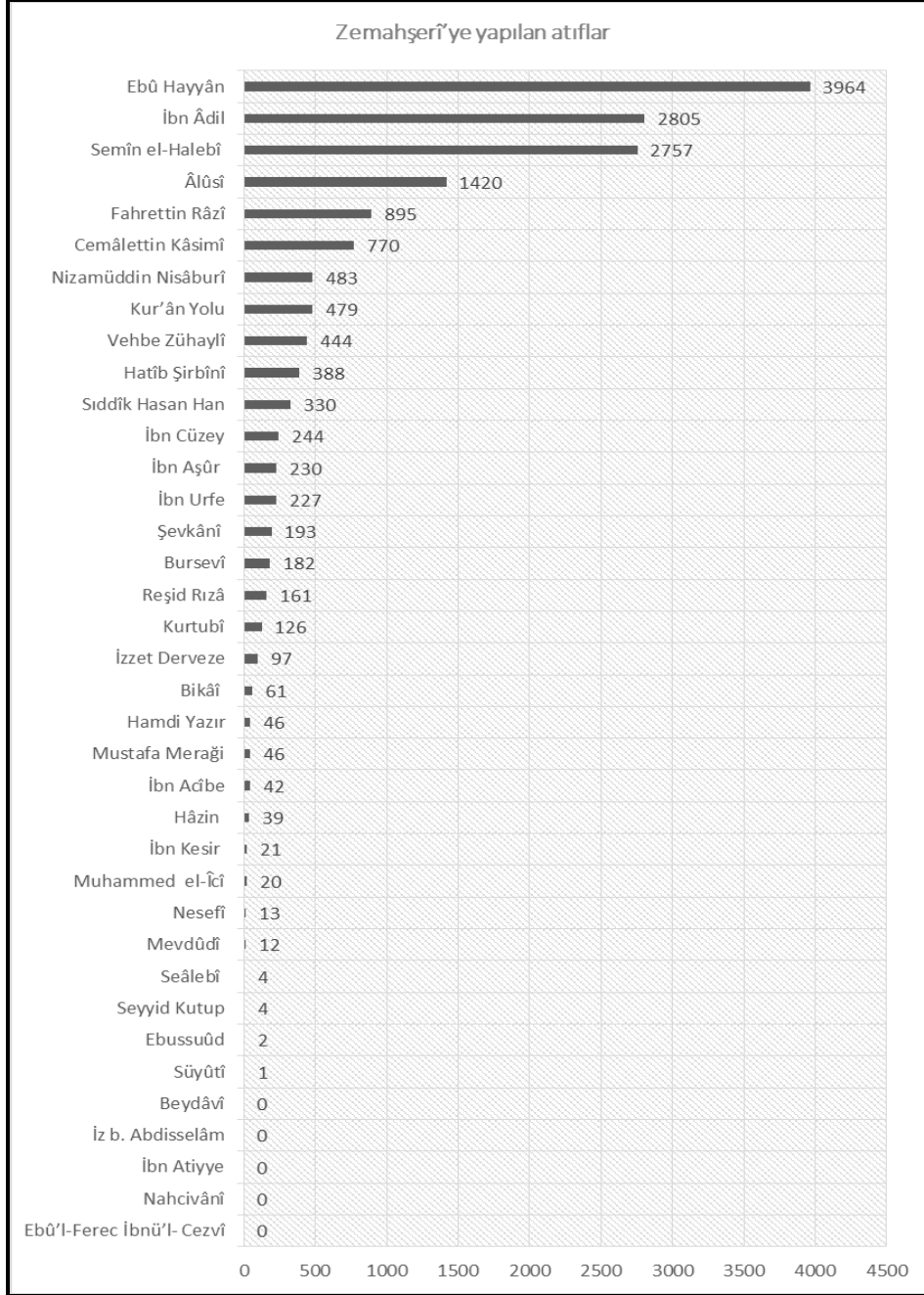
¹¹ Ömer Nasûhi Bilmen, *Tefsir Târîhi*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1973, s. 491; Abdülhakim Yüce, *Râzî'nin Tefsirinde Tasavvuf* İzmir, 9 Eylül üniversitesi, sosyal bilimler enstitüsü, Doktora tezi, 1996, s. 251-252.

F.Ü	İlahiyat Fakültesi Dergisi	YIL AT HİCRİ	YIL AT MILADİ	TEFSİR	CİLT	İSME ATIF LAFIZLARI (Râzî)	TOPL AM	İSME ATIF LAFIZLARI I Zemahşerî	TOPLAM
1	İbn Atiyye	542	117 4	Müharrarü'l-Veciz	6		yok	Zemahşerî	yok
2	Ebü'l-Ferec İbnü'l- Cezvî	597	120 1	Zâdu'l-mesîr	4		yok	Zemahşerî	yok
3	Fahrettin Râzî	606	121 0	Mefâtihü'l-gayb	32			Zemahşerî	895
4	İz b. Abdisselam	660	126 2	Tefsîrû'l-Kur'ân	1		yok	Zemahşerî	yok
5	Kurtubî	671	127 3	el-Câmi' li ahkâmî'l- Kur'ân	20		yok	Zemahşerî	126
6	Beydâvî	685	128 6	Envârü't-tenzil	5	Fahru'r-Râzî (3)	3	Zemahşerî	2
7	Nesefî	710	131 1	Medârikü't-tenzil	3	Râzî (2)	2	Zemahşerî	14
8	İbn Cüzey	741	134 0	Teshîl	2		yok	Zemahşerî	244
9	Ebü Hayyân	745	134 4	Bahru'l-muhîr	1 0	Fahru'r-Râzî (9) M. b. Ömer Râzî (12)	21	Zemahşerî	396 4
10	Hâzin	748	134 8	Lübâbü't-te'vîl	4	İmam F. Râzî (60) İmam Fahreddin (18)	78	Zemahşerî	39
11	Semîn Halebî	756	135 5	Dürü'l-masûn	11	F. Râzî (4) Fahru'r- Râzî (3) İmam (2); Râzî (14)	23	Zemahşerî	275 7
12	İbn-i Kesir	774	137 3	Tefsîrû'l-Kur'ânî'l- Azîm	9	İmam F. Râzî (2) F. Râzî, (16) Fahru'r-Râzî (10)	28	Zemahşerî	21
13	İbn Âdil	775	137 4	Lübâb	2 0	Râzî (10) İbnü'l- Hatib (1142) İmam F. Râzî (1)	1153	Zemahşerî	280 5
14	İbn Urfe	803	140 1	Tefsîrû ibn Urfe	2	İmam (3) Fahru'r-Râzî (3) Fahreddin (3)	12	Zemahşerî	227
15	Nizamüddin Nisâburî	850	144 6	Garâibü'l-Kur'ân	7	İmam F. Râzî (58) F. Râzî (6) İmam Râzî (1)	65	Zemahşerî	483
16	Seâlebî	875	147 1	Cevâhiru'l-hisân	5	İmam Rahr (13) el- Fahr (155)	168	Zemahşerî	4

17	Bikâi	885	148 0	<i>Nazmü'd-dürer</i>	8	İmam Râzî (10); Fahru'r-Râzî (3) İmam F. Râzî (4); Râzî (50)	164	Zemahşerî	61
18	M. el-Îcî	905	150 0	<i>Tefsîru İcî</i>	4		yok	Zemahşerî	20
19	Süyûtî	911	150 5	<i>Celâleyn</i>	1		yok	Zemahşerî	1
20	Naḥcivânî	920	151 4	<i>Fevâtihü'l-ilahiyye</i>	2		yok	Zemahşerî	yok
21	Hatib Şirbinî	977	157 0	<i>Sirâcü'l-münîr</i>	2	Fahru'r-Râzî (3) imam Râzî (11) Râzî (403)	417	Zemahşerî	388
22	Ebussuûd	982	157 4	<i>İrşâdü aklis's-selim</i>	9	İmam Râzî (2)	2	Allâme Zemahşerî	2
23	Bursevî	1137	172 5	<i>Rûhü'l-beyân</i>	10	imam Râzî (8), Fahru'r-Râzî (3) Râzî (7)	17	Zemahşerî	182
24	İbn Acîbe	122 4	180 9	<i>Bahrü'l-medîd</i>	8		5	Zemahşerî	42
25	Şevkânî	1250	183 4	<i>Fethü'l-kadîr</i>	5	Râzî (58)	58	Zemahşerî	193
26	Âlûsî	1270	185 4	<i>Rûhü'l-meânî</i>	30	İmam Râzî (120) F. Râzî (3), Râzî (5)	128	Zemahşerî	142 0
27	S. Hasan Han	1307	189 0	<i>Fethü'l-beyân</i>	15	Râzî (229), İmâm (1)	230	Zemahşerî	330
28	Cemâlettin Kâsimî	1332	191 4	<i>Tefsîrû'l-Kâsimî</i>	9		501	Zemahşerî	770
29	Reşid Rızâ	1354	193 5	<i>Tefsîrû'l-menâr</i>	12	İmam Râzî (35); Râzî (75) F. Râzî (3), Fahru'r- Râzî (35)	147	Zemahşerî	161
30	Hamdi Yazır	1361	194 2	<i>Hak Dini</i> <i>Kur'ân Dili</i>	10	İmam F. Râzî (6) F. Râzî (32), Râzî (54)	92	Zemahşerî	46
31	Meraġi	1364	194 5	<i>Tefsîrû Meraġi</i>	30	F. Râzî (1) Fahru'r- Râzî (2) Râzî (27)	30	Zemahşerî	46
32	Seyyid Kutup	1385	196 6	<i>Fi Zilâl</i>	6	İmam Râzî(1)	1	Zemahşerî	4
33	İbn Aşûr	1393	197	<i>Tefsîrû't-tahrîr ve't-</i>	30	İmam F. Râzî (1)	38	Zemahşerî	230

			3	<i>tenvîr</i>		F. Râzî (8) Fahreddin (29)			
34	Vehbe Zühaylî	1394	197 4	<i>Zehratü't-tefâsîr</i>	10	İmam F. Râzî (1) F. Râzî (15) Fahru'r-Râzî (8); Râzî (2)	26	Zemahşerî	444
35	Mevdûdî	1399	197 9	<i>Tefhîmü'l-Kur'ân</i>	7	İmam Râzî 14 F. Râzî (1) Râzî (1)	16	Allâme Zemahşerî	12
36	İzzet Derveze	1404	198 4	<i>Tefsîrü'l-İhadiş</i>	1 0	Râzî (7)	7	Zemahşerî	97
37	Kur'an Yolu (Heyet)	1429	200 8	<i>Kur'an Yolu</i>	5	F. Râzî (47)	47	Zemahşerî	479
38	Sâbûnî	1436	201 5	<i>Safvetü't-tefâsîr,</i>		Fahru'r-Râzî (12), Râzî (122)	134	Zemahşerî	192
						TOPLAM ATIF	3613	TOPLAM	169 08

4. Zemahşerî'ye Yapılan Atıfların Sayısal Görünümü



4.1 Değerlendirme

Müfessirlerin tefsirlerini yazma amaçları ve mensup oldukları ekoller, atıf yapılacak müfessiri ve atıf konusunu doğrudan etkilemektedir. Örneğin, Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cezvî (ö. 597/1201), *Zâdu'l-mesîr* adlı 4 ciltlik tefsirinde, meânî ve beyan ilimlerine önem veren bir müfessir olmakla birlikte, Zemahşerî'ye bir atfı yoktur. Bir diğer misal, Süyûtî'nin, (ö. 911/1505) *Celaleyn*'idir. Âyetlere çok kısa izahlar yapılan ve Kur'an'ın bir misli hacimdeki eserde, müfessirlerin isim ve eserlerine nadir atıf yapılmıştır. İz b. Abdisselam'ın (ö.660/1262) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı, Zemahşerî'den önce yaşayan Mâverdî'nin (ö. 450/1058) *en-Nüket*'inin bir ihtisarı olduğu için atıf yer almamıştır. Ni'metullâh Nahcivânî'nin (ö. 920/1514) *Fevâtihü'l-İlahiyye*'si tasavvufî ve vahdet-i vücûd ağırlıklı yaklaşımları öne çıkan bir tefsir olmasının belki de bir sonucu olarak Zemahşerî'ye bir atıfta bulunmamıştır.

İbn 'Atiyye'nin *Keşşâf'a* atıfta bulunmayışının nedeni üzerinde duracak olursak, Zemahşerî (ö. 538/1144) hicri 526 senesinde Mekke'ye varmış, burada üç yıl kalarak, tefsiri *Keşşaf*'ı yazmıştır. İbn 'Atiyye (ö. 542/1174) ise Endülüs'te yaşamış o günlerde doğuya ilmi amaçlı seyahat yapmamış, dolayısıyla Zemahşerî ile tanışmamıştır.¹² *Keşşaf*'ın hicri 529 yıllarında yazımının tamamlanmasından sonra yaygınlaşma süreci biraz zaman almış ya da İbn 'Atiyye eserini tamamlamış olacak ki, *Müharrarü'l-veciz*'de *Keşşâf'a* atıfta bulunmamıştır. Ne var ki böyle bir süreç yaşansaydı, tefsir ilmi açısından mecmea'l-bayreyn gibi eşsiz bir birliktelik söz konusu olabilecekti.

Seâlibî'nin (ö. 875/1471) *Cevâhiru'l-hisân*, adlı tefsirinin *Müharrarü'l-veciz*'in bir ihtisarı mahiyetinde olması¹³ atıfların azlığının bir sebebi olabilir. Fakat Seâlibî, Ebû Hayyân'ın Zemahşerî'ye kelimî tenkitlerine, tefsirinde bazen yer vererek atıf yapmıştır. Bu arada kimi müfessirlerin özellikle lügatle ilgili atıflar için isim vermeksizin Kûfe ve Basra dil ekollerinin temel görüşlerine atıfta bulunmayı tercih ettiklerini ifade etmekte yarar vardır.

Seyyid Kutub (ö. 1385/1966) *Fî Zilâl*'de sarf-nahive girmeden genel okuyucuya, Kur'an'ın irşâdî yönünü öne çıkaracak bir üslupla hitap etmek istediği ve kendi zevk-i selimi ile eserini yazdığı için Zemahşerî'ye atfı pek sınırlıdır. Aynı durum Mevdûdî'nin (ö. 1399/1979) *Tefhîmü'l-Kur'ân*'ı için de söylenebilir. Mustafa Merağî (ö. 1364/1945) 30 cüzden oluşan tefsirinde Zemahşerî'ye 46 atıfta bulunmuştur ki, eserin hacmine göre atıflarının sınırlı kaldığı söylenebilir.

¹² Enes Erdim, *Zemahşerî ve İbn 'Atiyye'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2010, s. 16-17.

¹³ M. Suat Mertoğlu, "Seâlibî" DİA, Tdv yayınları, İstanbul, 2009, c. 36, s. 239-240.

Atıflarda dikkat çekici rakamlar da görülmüştür. Beydâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl*'inde Zemahşerî'ye hiç atıf yapılmazken; Ebussuûd Efendi (982/1574) *İrşâdü aklî's-selim*'inde 3 atıf yapılmıştır.¹⁴

Nesefî'nin (ö. 710/1311) *Medârükü't-tenzîl*'inde 14 atıf¹⁵ yer almıştır. Bu sayı "Zemahşerî" ve "Keşşâf" lafızları ile yapılan taramaların toplamıdır. Oysaki Nesefî'nin yaptığı doğrudan alıntılarının, bu sayının çok çok fevkinde olduğu tespit edilmiştir.¹⁶ Bu iki tefsir arasında intihal konusunu inceleyen Hasan Çelik, câhiliye döneminden itibaren 1800'lere kadar birçok şairin intihal suçunu dile getirmiş olduğunu, yine İslam hukukunda bu konuyla ilgili gerek ilk dönemlerde, gerek mezhep müçtehitleri gerekse müstakil müçtehitler tarafından her hangi bir görüşün serdedildiğine şahit olamadığını ifade etmiştir.¹⁷ Özellikle sanayi devrimi sonrası üretimin artması ile oluşan ekonomik kazanımlar fikrî mülkiyet haklarının teşekkülünü hızlandırmıştır.

Bu bağlamda konuya önceki dönemlerde nasıl yaklaşıldığına bir örnek Ebussuûd Efendidir. Müfessir eserinin mukaddimesinde pek çok tefsir kitabı okuyup istifade ettiğini, bunlar arasında bilhassa Zemahşerî'nin *Keşşâfı* ile Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl*'inin önem taşıdığını özellikle ifade etmiştir.¹⁸ Bununla birlikte esere "Allâme Zemahşerî" lafzı ile 2 kez atıfta bulunmuştur. *Keşşâf*'ta bazı ibarelerin geriye dönük ilk yazarının tespiti zor olmakla birlikte, 10 ciltlik bir eserde iki atfın olması açıkçası pek yetersiz kalmaktadır.

Bu konunun özellikle Zemahşerî, Beydâvî ve Nesefî etrafında dönmesinin belki de en önemli sebebinin, medrese eğitimi için itikadî ve amelî mezhebe uygun bir ders kitabı ihtiyacından kaynaklandığı pekâla söylenebilir. Zemahşerî'nin Mu'tezilî çizgide tedrisi uzun sürmeyecek ilmî ve edebî bir eser vücuda getirmek suretiyle revaç bulması, yaygın bir okumaya konu olacak, Eş'arî-Şâfiî ve Mâtürîdî-Hanefî mezhep ikilisini yansıtan bir tefsirin gerekliliğini öne çıkarmıştır. Çağdaş iki yazar tarafından kaleme alınan ve beğeniye mazhar olan eserlerle, bu ihtiyaç giderilmiştir. Bunlar, Beydâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-*

¹⁴ Ebussuûd Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdu 'aklî's-selim ilâ mezâyâ Kitâbi'l-Kerîm*, Thk. Abdulkadir Ahmed 'Atâ, Mektebu'r Riyadî'l-hadis, Riyad, ts, c. 1 s. 4, 81; c. 5 s. 85.

¹⁵ Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *Medârîku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, thk. Yusuf Ali Büdeyvi, Dâru'l Kelimî't-Tayyib, Beyrut, 1418/1998, c.1 s. 232, 233, 347, 617; c. 2 s. 18, 189, 257, 269, 558, 629, 592, 722; c. 3 s. 232, 201.

¹⁶ Hasan Çelik, *Tefsir Geleneğinde İntihal Olgusu: Nesefî-Zemahşerî Örneği*, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2013, s. 139.

¹⁷ Çelik, *Tefsir Geleneğinde İntihal Olgusu: Nesefî-Zemahşerî Örneği*, s. 139.

¹⁸ Ebussuûd Efendi. *İrşâdu aklî's-selim*, c. 1 s. 4.

tenzil'i ve Neseî'nin (ö. 710/1311) *Medârikü't-tenzil'i* olmuş, medreselerde yüzyıllar boyu okutulmuştur.¹⁹

Mu'tezile ve Ehl-i sünnet arasında oluşan gerilimin ders kitabı konumundaki eserlerde gerek Zemahşerî'ye gerekse şahıs ve eser isimlerine atıfları azaltan diğer bir faktör olduğu kanaatindeyiz. Buna karşılık hacimli tefsirlerde, atıflarda kısıtlamaya gidilmediğine de şahit olunmuştur. Yaptığımız taramalara ait rakamlarda da görüleceği üzere Eş'arî-Şâfiî olan Fahrettin Râzî, *Mefâtihü'l-gayb'* ta (32 cilt) Zemahşerî'ye 895 atıf yaparken, Selefi-Hanefi çizgide olan Âlûsî, (ö. 1270-1854) *Rûhü'l-meânî'de* (30 cilt) 1420 atıf yapmıştır.

Beydâvî, kendisi gibi Eş'arî-Şâfiî olan ve kendisinden istifade ettiği söylenen Râzî'ye, *Envârü't-tenzil'de* onun ve tefsirinin ismini zikrederek bir atıfta bulunduğunu tespit edemedik. Nitekim eser hakkında yapılan tanıtımlarda onun Beydâvî'nin Kur'ânî hikmetler, felsefe nazariyereleri, usûlü'd-din ve usul-ü fıkhıta Râzî'ye dayandığına dair kaynak gösterilen eserlerde²⁰ verilen bir-iki örneğin dahi Râzî'den doğrudan bir alıntı olmadığı görülmüştür ki bu husus müfessirin kendi yazım üslubunu nasıl kullandığı hakkında bir fikir vermektedir. Bu hususiyet atıf sayılarında pek çok sebebin etkili olduğunu gösteren önemli bir örnektir.

Bir ders kitabı metninin, öğrencinin fikrî yöneliminin şekillenmesinde çok büyük bir role sahip olduğu müsellemidir. Kitabın özlü yazılması, hoca için ibareyi ve konuyu şerh etme imkânı sunarken, talebe için de ilimleri toplamakta ve hoca eşliğinde bir tefsir bitirme imkanı vermektedir. Ayrıca kitap takriri, hoca ve talebeyi bir araya getirerek ilmi hayatın devamlılığını temin etmekte ve bu üçlü arasında altın oranın yakalanmasını sağlamaktadır. Hocanın metni tahlil etmesi ve buna bağlı ilimlere atıf yapması zamanla haşiyelerin oluşmasını beraberinde getirmiştir. Örneğin Beydâvî'nin *Envârü't-tenzil'i* üzerinde tefsirin tamamı ya da bazı âyet ve sûreleri üzerinde şerh, hâşiyeye ve ta'lik olarak terâküm eden çalışmaların sayısı 250'yi aşmıştır.²¹

Araştırmada ders kitabı olarak çok okunmayan ve cilt hacmi az olan kimi eserlerde yüksek atıflar gözlenmiştir. Mesela, Hatîb Şirbînî'nin (ö. 977/1570) iki ciltlik *Sirâcü'l-münîr* adlı eserinde Zemahşerî'ye 383 atıf; İbn Cüzey'e (ö. 741/1340) ait *Teshîl* adlı, yine 2 ciltlik tefsirde ise 243 atıf tespit edilmiştir. Her iki müfessir Zemahşerî'ye bu şekilde atıfta bulunmakla birlikte Şirbînî, Râzî'ye 417 kez atıfta bulunurken, İbn Cüzey Râzî'ye ne ismi ne de *Mefâtih* lafzı ile bir atıf da

¹⁹ Câhit Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medresleri*, İFAV yayınları, İstanbul, 2005, c. I s. 74, 90, 92, 96 100-102; Cevat izgi, *Osmanlı Medreselerinde ilim*, İz yayıncılık, İstanbul, 1997, c. 1 s. 55, 163-178.

²⁰ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, c. 1 s. 231; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara, 2015, s. 650.

²¹ Cerrahoğlu, *"Envârü't-Tenzîl"*, DİA, Tdv yayınları, İstanbul, 1995, s. 260-261.

bulunmuştur. Bu tutum farklılığı, müfessirlerdeki mezhepsel yönelişin yanı sıra, onların atıf tercihlerinin temel bir saik olarak kendini her daim gösterdiğine farklı bir örnek olmaktadır.

Envârü't-tenzil, tefsirde muteber bir metin oluşturma çabasının bir ürünüdür. Müfessir, özel yazım hedefleri doğrultusunda malûmâtları kendi edebî uslûbundan tek kalemde çıkarmaya çalışmıştır. Doğrudan alıntı tekniği eserin hedeflenen insicamını bozacağı kuvvetle muhtemeldir. Atıf mevzunu kavramaya çalışırken bu tür hususları da dikkate almak gerekmektedir.

Ne var ki burada vurgulanması gereken bir husus da müfessirin ilmî kişiliğidir. Eğer bir eserden fazlası ile müstefit olundu ise çalışmanın çeşitli yerlerinde bunun yâd edilmesi gerekir. Nitekim gün gelmekte ve bu husus çeşitli incelemelere konu olabilmektedir. Beydâvî, Nesefî ve Ebussuûd'da (rh.a.) bu hususa riayetini, yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda ifade ettiğimiz ders kitabı olup olmama hususu bir bakış sunmakla birlikte başka sebeplere de yönelmek gerekmektedir ki bunlardan biri de bugünkü eserlerde belli müeyyidelerin etkisi ile gelişen *dolaylı atıf* yapma tekniğinin geçmişte pek yaygınlık kazanmamasıdır. Müfessirler bir kaynaktan *doğrudan atıf* yapacaksa isim verme gereği duymuşlardır.

Atıf mevzusuna eserlerin yazımı ve halkın buna erişimi açısından bakılacak olursa, bugünkü gibi müfessirlerin ellerinin altında bu işi kolaylaştırarak, 8 punto ile dipnot verecek ofis programları, halkın da çok ucuz fiyatlara onlarca cilt tefsiri temin edecek internet siteleri yoktur. Yani geçmiş dönemlerde eser satın almanın külfetli oluşu ve eserin okunabilmesini temin etme isteği müfessirleri ve yazarları çalışmanın hacmini kısa tutmalarına sevkeden sebepler arasındadır. Bu husus da atıf mevzusunun sayısal yönünü doğrudan etkilemektedir.

Bu tablo eşliğinde dikkate sunulabilecek bir sonuç da resmî talep doğrultusunda yazılan tefsirlerdeki atıflardır. *Elmalılı* ve *Kur'ân Yolu* Diyanet'in yazımına öncülük ettiği tefsirlerdir.²² *Kur'ân Yolu*'nda Zemahşerî'ye 476, Beydâvî'ye 16 atıf yer alırken; Nesefî ve Ebussuud tefsirine atıf yapıldığı gözükmemektedir. Bu bağlamda geleneksel çizgiden bir uzaklaşma hissedilmektedir. Diğer taraftan dil ve belağatta temel kaynak olan *Zemahşerî*'nin tercih edilmesi isâbetli olmuştur. Bununla birlikte, *Kur'ân Yolu* genel tabloda Zemahşerî'ye atıfta ön sıralardaki 30'ar ciltlik tefsirlere göre 7. sırada gözükse de tefsirin 5 ciltlik hacmi dikkate alındığında, tarihî süreç içinde Zemahşerî'ye en çok atıf yapan tefsirler arasında olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan 10 ciltlik Elmalılı tefsirinde Zemahşerî'ye atıf sayısı 46'dır. *Kur'an Yolu*

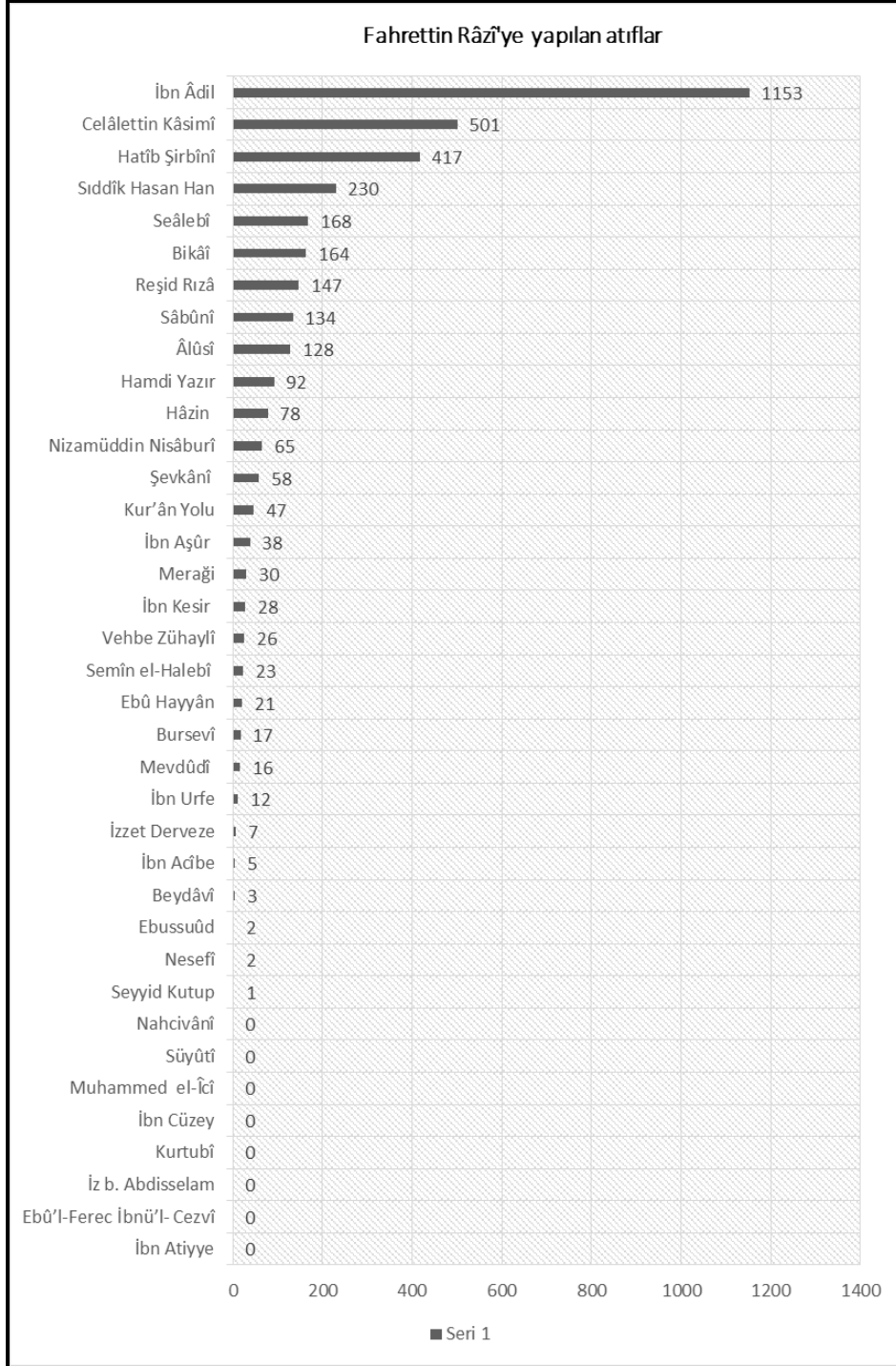
²² Yazarlar: Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, Ali Turgut.

Tefsiri'nde Ebusuud Efendi'ye bir atıf yer almazken, Elmalılı'da ise Ebusuud'a Zemahşerî kadar atıf yapılmıştır. Sınırlı bir mukayese de olsa bu sonuçlar, resmî tefsir yazarlarında bir dönem ve yöneliş farkını da ihsas ettirmektedir.

Son olarak Zemahşerî'ye en çok atıf, Ebû Hayyân'ın (ö. 745/1344) 10 ciltlik *Bahru'l-muhit* adlı eserinde tespit edilmiştir. Müfessir belâgat hususunda kendisinden önceki âlimlerden özellikle de Zemahşerî ve İbn Atiyye'den nakiller yapmıştır. Dil ve belâgatta bu iki âlimin adını anmadığı yer çok azdır. Ebû Hayyân hem eserleri üzerinden ile hem de şahsen karşılaşamayan bu çağdaş iki müfessiri *Bahru'l-muhit*'te buluşturmuştur. Bu kıymetli eseri, tefsire katkıları dolayısıyla kendisinden sonra gelen âlimlerde önemli etliler bırakmıştır. Mesela Âlûsî'nin mahalled eseri *Rûhü'l-meânî*'sinin bir numaralı dil kaynağı olmuştur.²³

²³ Bkz. Murat Sarıgül, *el-Âlûsî'nin Rûhu'l-Meânî İsimli Eserinde Ahkâm Tefsiri*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2016, s. 31.

5. Fahrettin Râzî'ye Yapılan Atıfların Sayısal Görünümü



5.1. Değerlendirme

Râzî'ye yapılan atıflar tablosuna bakılınca, Zemahşerî'ye nispetle atıf sayılarının azaldığı ilk olarak göze çarpmaktadır. Bu hususa sonuç kısmında temas edeceğiz. Tablodaki sonuçları değerlendirecek olursak, en çok alıntı yapan müfessirin İbn Âdil olduğu gözükmemektedir.

İbn Âdil, *el-Lübâb fî ulûmi'l-kitâb* adlı tefsirini telif ederken daha çok Râzî'nin *Mefâtîhu'l-gayb*'ına dayanmış, Semîn Halebî'nin *Dürrü'l-maşûn* adlı eserini ise tefsirinde ihtisar etmiştir. Râzî'nin sözlerini "Kale: İbnü'l-Hatib" diyerek özetlemiş, yalnızca ona ait görüş, tercih vb. bir durum söz konusu olduğunda kendisine atıfta bulunmuştur.²⁴ Tefsirin bu iktibasçı yönü 1153 atıfla Râzî'ye en fazla yer veren eser olmasını sağlamıştır. Semîn Halebî'nin *Dürrü'l-maşûn*'unda ise Zemahşerî'ye yüksek bir atıf gözlenirken aynı eserde Râzî'ye atıf sayısı 23 kadar olmuştur. İbn Âdil burada Râzî ve Zemahşerî'yi özetlemiş olmaktadır. *el-Lübâb* ismiyle anılan diğer bir tefsir Hâzin'in *Lübâbü't-te'vil*'idir. Kendisinin Eş'arî ve Şâfiî mezheplerinin görüşleri çerçevesinde itikadî ve fikhî hükümlere dair geniş bilgi verme çabası Râzî'ye atıflarında etkili olmuştur.

Zemahşerî'ye 1400 küsur atıf yapan Alûsî'nin Râzî'ye atıfları az olmamakla birlikte sayının 120'lere kadar düşmesi dil merkezli bir tefsir olmasının bir yansımasıdır. *Rûhü'l-meânî*'de Râzî'ye atıflar; kelâm, usûl-ü fıkıh, felsefe, kıraat tercihleri ve münasebetü'l-Kur'an gibi sahalarda yoğunlaşmaktadır. Diğer taraftan tefsirini münasebetü'l-Kur'an ilmine göre tanzim etmiş olan Bikâî'nin Râzî'ye atıflarının fazlalığı *Mefâtü'l-gayb*'ın bu yönünü gösterir niteliktedir.

Son dönem Mısır tefsir ekolü içinde Ahduh'un öğrencisi Reşid Rızâ, dirâyî ve ilmî tefsir yönü öne çıkan eseri *Menâr'da* kimi tenkitleriyle birlikte²⁵ Râzî'den nakiller ve belagat nükteleri hususunda müstefid olmuştur.

Râzî tefsir konusunda hemen hemen bütün müteahhir müfessirlerin vazgeçilmez kaynağıdır. Zira bilimsel gelişmelerdeki fevkalade artış tefsirde aklî istidlallere ve ilmî tefsire yönelişi daha çok tetiklemiştir. Ülkemizde resmî destekle kaleme alınan *Hak Dini ve Kur'an Dili* ve *Kur'an Yolu* tefsirlerinin temel başvuru kaynakları arasında Râzî öne çıkmaktadır.

Kurtubî'nin (ö.671/1273) Râzî'den (ö. 606/1210) sonra gelmesine rağmen tefsirinde ona hiç atıf yer almamıştır. Muhtemelen Rey ve Endülüs arasındaki büyük mesafe ve nüshalarının yaygınlaşma süreci Kurtubî'nin bu hacimli esere erişimine mani olmuştur.

²⁴ Ahmet Özel, "İbn Âdil" DİA, Tdv yayınları, İstanbul, 2016, 1 s. 583-585.

²⁵ M. Reşid Rızâ da hadis ilmini bilmeden Kur'an'ı tefsir ettiği ve Kur'an'daki bazı tabirlere onun semantiğiyle bağdaşmayan mânalar verdiği için Râzî'nin tefsirciliğini tenkit etmiştir. bkz: Yusuf Şevki Yavuz "Fahrettin er-Razi" DİA, Tdv yayınları, İstanbul, 1995, c. 12 s. 89-95.

İbn Cüzey (ö. 741/1340) eserinin mukaddimesinde Râzî'den "İbnü'l-Hatîb" namıyla bahsetmiş, tefsirini kısaca tanıtmış fakat bir nakilde bulunmamıştır.²⁶ Bu durumun sebebinin ise Endülüslü ilim adamlarının, gök bilimleriyle uğraşan kişiler hakkındaki olumsuz tavırlarından dolayı olduğu söylenmiştir.²⁷ Fakat çağdaşı Ebû Hayyân Endülüî (ö.745/1344), Râzî'ye tefsirinde 21 atıf yapmıştır. Ne var ki, onun Zemahşerî'ye yaptığı 4000'e yakın atıfa göre çok cüzî kalmaktadır. Bu da *Bahrü'l-muhî't*'in tefsirinin dil ve belâgat kimliği hakkında açık bir veri sunmaktadır.

Ebu'l-Ferrec İbnü'l-Cezvî'nin rivayet ve kavilleri derleyen bir çalışma yapması ve Râzî'den önceki kaynaklara müracaat etmeyi tercih etmesi sebebiyle, Nahcivanî'nin tasavvufî tevilleri öne çıkarması, Süyûtî ve İzz b. Abdisselam'ın tek ciltlik çok özlü bir tefsir yazmaları nedeniyle, Seyyid Kutub'un ise tefsir atıflarını çok sınırlı tutarak kendi edebî-irşâdî uslûbu içinde eserini yazması gibi temel sebepler dolayısıyla bu müelliflerin Râzî'ye atıf yapmadıkları anlaşılmaktadır. Bu durum da atıflar üzerinde, tefsirlerin yazılış yönteminin müessir olduğunun başka bir şahidi olmaktadır.

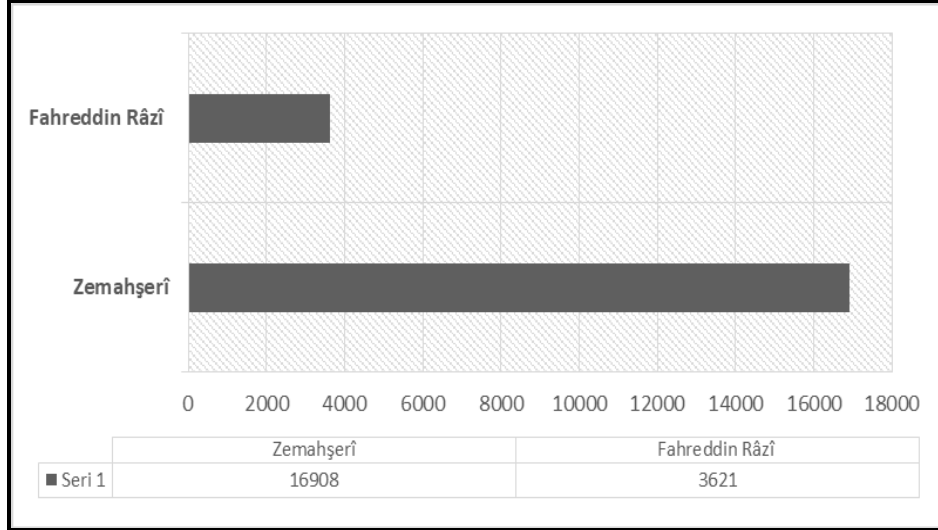
Dirayet metoduna daha çok yer veren müfessirler *Mefâti'hü'l-gayb*'tan kendilerini alamamışlardır. Neseî, Şevkânî, İzzet Derveze atıf lafzı olarak sadece *Râzî*, ifadesini kullanmalarına karşın, diğer tüm müfessirler; *Fahreddin*, *Fahru'r-Râzî*, *İmam* şeklinde övgü ifade eden lafızlarla kendisini yâd etmişlerdir. Bu kullanımlar müfessirin-i izâm nezdinde kendisine duyulan saygının açık bir göstergesidir.

Müfessirlerin kendisinden çokça atıf yaptıkları Cârullah Zemahşerî hakkında Ebûssuud ve Mevdûdî'nin "Allâme Zemahşerî" ifadeleri dışında müfessirler genelde "Zemahşerî" lafzı ile kendisine atıfta bulunmuşlardır. Bu kullanımda "Râzî" aidiyetine sahip birçok ülamâ varken "Zemahşerî" ismi ile meşhur olup karışıklığa meydan verecek bir âlimin olmaması ve Zemahşerî ismindeki ifade kolaylığı etkili olmuş olmalıdır. Bununla birlikte satır aralarındaki övgü ifadelerinin dışında ismine bitişik övgü lafızlarının pek yeterli olduğu söylenemez. Ne var ki, Emevilerin zamanında ehl-i sünnet âlimlerin baskı ve eziyet gördüğü *mihne* döneminde Mü'tezilî âlimlerin etkisi, ayrıca yaşanan zıtlaşmanın özellikle kelâmî konular üzerinde yoğunlaşmasının Zemahşerî'ye dair övücü ifadelerin azlığında etkili olduğu söylenebilir.

²⁶ İbn Cüzey el-Kelbî, *et-Teshîl li-'ulûmî't-tenzîl*. Thk. M. Salim Haşim, Dâru'l-kutubî'l-ilmiyye, Beyrut, 1405/1995, 1 s. 18.

²⁷ Muhammet İkbâl Çalış, *İbn Cüzey'in Tefsirinde Müşkilü'l Kur'ân*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009, 17; bkz: Ali Muhammed ez-Zübeyrî, *İbn Cüzey ve Menhecühü fî't-Tefsîr*, Dâr'u-Kalem, Dimeşk, 1987, s. 290.

6. Fahreddin Râzî ve Zemahşerî'ye Yapılan Atıfların Toplam Görünümü



Sonuç

Zemahşerî'nin iki ciltlik *Keşşâf* tefsiri, hacim olarak Fahreddin Râzî'nin asgari yirmi ciltlik *Mefâthü'l-gayb* tefsirine göre on kat daha küçük olmasına rağmen, bu tefsire nispetle beş kat fazla atıf almıştır. Bu miktar, *Keşşâf*'in etki gücünü göstermesi bakımından gayet önemlidir. Bu verilerden çeşitli sonuçlar çıkarılabilir:

-Genel olarak müfessirlerin Kur'an'ı- Kerim'in tefsirini yaparken en çok ihtiyaç duydukları sahanın; gramer, lügat ve belâğat bilgisi olduğu anlaşılmaktadır. Zirâ Kur'an'ın mucizeliğinin en bariz yönü lafzındadır. Bu da ilgili sahada mütehasşis âlimlere yapılan atıfların artmasını beraberinde getirmiştir. Zemahşerî'ye ait sonuçların tefsir kitaplarındaki *atıf eğilimlerinin yoğunluk merkezini* göstermesi bakımından önemli bir veri sunduğu kanaatindeyiz.

Zemahşerî'ye ait atıf sonuçlarının fazla olmasında; 1) Kendisinin gramer, lügat ve belagatta ihtisas sahibi olması, 2) Eserini edebî bir şekilde ve dirâyî bir üslupla kaleme almış olması, 3) Tefsirinin iki cilt kadar olup rahat bitirilebilecek bir hacme sahip olması ve onun bu vasfının ders kitabı olarak da okutulmasını kolaylaştırması, 4) Bunun bir sonucu olarak tanınırlık kazanması, 5) Râzî, Beydâvî ve Nesefî gibi müfessirlerden önce yaşamış olup i'câzü'l-Kur'ân'a dair kendi zamanına kadar ki müktesebatı bir tefsir kitabında veciz bir şekilde yoğurmuş ve bu sahada patent almış olması gibi başlıca sebepler etkili olmuştur. Bu atıf başarısı, bir sahada uzmanlaşmanın önemini, başarılı faaliyetlerin eninde

sonunda fark edileceğini ve değerinin zaman içinde takdir edileceğini de ispat eder niteliktedir.

Tefsirlerin yazılış gayeleri ve müfessirlerin birikimi atıf sayılarını etkilediği gözlenmiştir. Özetleme ve iktibas yönü baskın tefsirlerde atıflar artarken, kendi uslûbu içinde bilgileri yoğuran çalışmalarda ise atıflar azalma göstermiştir. Nitekim eski devirlerde "dolaylı yolla atıf yapma" yönteminin pek yaygın olmaması ve makbul addedilmemesi atıfları azaltan diğer bir sebep olmuştur. Bunların yanı sıra atıf sayılarını etkileyen diğer faktörlerde şöyle sıralanabilir:

-Bazı güzel ifade edilmiş kalıp tefsiri ifadelerin ilk yazarının bilinmemesi ve zamanla anonimleşmesi.

-Kimi yazarlarda atıf yapma hususunda belli bir hassasiyetinin yerleşmemiş olması.

-Fikrî ekoller arasındaki sürtüşmeler.

-Atıf yapma mevzunun bugünkü gibi fikrî mülkiyet haklarına evrilerek kanunlaşma sürecine gidilmiş olmaması.

-Atıf yapmanın ticârî kazançlara ve ilmî ünvanlara sahip olunmaya konu olmaması.

-Matbaanın yaygınlaşmadığı dönemlerde insanlar için eser satın almanın belli bir ekonomik gücü gerektirmesi, bunun da hacimli eserlerin yazımını ve müelliflere yapılacak atıfları sınırlaması.

Araştırmada Zemahşerî ve Fahrettin Râzî'ye yapılan atıfların belli yüzyıllarda yoğunlaşmadığı, kendilerine atıfların günümüze kadar canlılığını sürdürmüş olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ının *Mefâtiḥü'l-gayb'a* fazlasıyla kaynaklık ettiği de gözlenmiştir.

Râzî'ye yönelik övgü lafızlarının Zemahşerî'ye nispetle daha çok kullanıldığı gözlenmiştir.

Atıflar konusu gelecekte yapay zeka uygulamaları ile daha farklı boyutlar kazanacağı anlaşılmaktadır. Çeşitli algoritmalara sahip veri analiz programları ile maziye dönük daha özel incelemeler, akademik çalışmalara farklı kazanımlar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Âlûsî, Şihâbüddin Mahmûd b. Abdillâh, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l- Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'ül-mesânî*, 30 cilt, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî t.y.

Baltacı, Câhit, XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri, 2 cilt, İstanbul, IFAV yayınları 2005.

Beydâvî, Nâsiruddin Abdullah b. Ömer, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı, 5 cilt, Beyrut, Dâru İhyau't-Turâsi'l-Arabî, 1418/1998.

- Bikâî, Burhânudîin Ebû'l-Hasen İbrâhîm b. Ömer, *Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-âyi ve's-süver*, 8. cilt, Beyrut, Dâru'l-Kitabi'l-İlmiyye 1415/1995.
- Bilmen, Ömer Nasûhi, *Tefsir Târihi*, 2 cilt, İstanbul, Bilmen Yayınevi, 1973.
- Bursevî, İsmâîl Hakkı, *Rûhu'l-beyân*, 10 cilt, Beyrût, Dâru'l-fikr, ts.
- Cebeci, Lütfullah, *"Mefâtîhu'l-gayb"* DiA, İstanbul, Tdv Yayınları, 2002.
- Cerrahoğlu, İsmail, *"Envârü't-tenzîl"*, DiA, İstanbul, Tdv yayınları, 1995.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara, Fecr Yayınları, 2015.
- Çalış, Muhammet İkbâl, *İbn Cüzey'in Tefsirinde Müşkilü'l Kur'ân*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Çelik, Hasan, *Tefsir Geleneğinde İntihal Olgusu, Neseft-Zemahşeri Örneği*, Kayseri, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Derveze, Muhammed İzzet, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 10 cilt, Kâhire, Dâru ihyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, 1383.
- Ebussuûd Efendi, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdu 'akli's-selim ilâ mezâyâ Kitabi'l-Kerîm*, 9 cilt, Thk, Abdulkadir Ahmed 'Atâ, Riyad, Mektebu'r-Riyadî'l-hadis, ts.
- Erdim, Enes, *Zemahşerî ve İbn 'Atiyye'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2010.
- Fahrettin Râzî, Muhammed b. Ömer, *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 cilt, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/2000.
- Hâzin, Alâuddin Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdâdî, *Lübâbü't-te'vîl fî me'ânî't-tenzîl*, nşr. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin, 4 cilt, Beyrut, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1425/2004.
- İbn Acîbe, Ahmed b. Muhammed el-Hasenî, *el-Bahru'l-medîd*, 8 cilt, Beyrut, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1422/2002.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dimeşki el-Hanbelî, *el-Lübâb fî ulûmi'l-kitâb*, nşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve Ali Muhammed Muavvid, 20 cilt, Beyrut, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn Arafe, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed, *Tefsîru İbn Arafe*, Thk, Celaledin Suyûtî, 4 Cilt, Beyrut, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1429/2008.
- İbn Âşûr, Muhammed b. Tâhir, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, 30 cilt, Tunus, Dâru't-Tûnusiyye, 1405/1984.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdilhak, *el-Muharraru'l-vecîz fî Kitâbillâhi'-azîz*, 6 cilt, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2001.
- İbn Cüzey el-Kelbî, Ebû'l-Kasım Muhammed b. Ahmed, *Teshîl li-'ulûmi't-tenzîl*, Thk. M. Salim Haşim, Beyrut, Dâru'l-kutubî'l-İlmiyye, 1405/1995.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferac, *Zâdu'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, thk. Abdurrezak Mehdi, 4 cilt, Beyrut, Dâru'l Kitâbi'l-Arabî, 1422.
- İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 2 cilt, İstanbul, İz yayıncılık, 1997.

Kâsimî, Muhammed Cemâlüddîn, *Mehâsinü't-te'vîl*, 9 cilt, Muhammed Bâsil U'ýûn es-Sevâd, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1998.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li aḥkâmi'l-Kur'ân*, Thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm Etfîş, 2. Baskı. 20 cilt, Kâhire, Dâru'l-kütübî'l-Mısıriyye, 1384/1964.

Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 6 cilt, Kahire, Dâru's-Şurûk, 1972.

Mertoğlu, M. Suat, "*Seâlibî*" DİA, İstanbul, Tdv yayınları, 2009.

Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, çev. Heyet, 7 cilt, İst., İnsan Yay., 1991.

Nahcivânî, Nimetullah, *el-Fevâtihü'l-ilahiyye*, 2 cilt, Mısır, Dâru rukâi 1419/1999.

Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *Medâriku't-Tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, 3 cilt, thk. Yusuf Ali Büdeyvi, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut 1418/1998.

Nisâburî, Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed, *Ġarâibü'l-Kur'ân ve reğâibu'l-Furkân*, Thk, Zekeriyâ Umeyrât, 6 cilt, Beyrût, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1416/1996.

Özek, Ali, "el-Keşşâf" DİA, İstanbul, Tdv yayınları, 2002.

Özel, Ahmet, "*İbn Âdil*", DİA, İstanbul, Tdv yayınları, 2016.

Polat, Fethi Ahmet, *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, İstanbul, İz Yayıncılık, 2009.

Reşid Rızâ, Muhammed, *Tefsîrü'l-menâr*, 12 cilt, Kâhire, Dâru'l-Menâr, 1366/1947.

Sâbûnî, Muhammed Ali *Safvetü't-tefâsîr*, Dâru's-Sâbûnî Kâhire, 1417/1997.

Seâlebî, Abdurrahman b. Muhammed b, Mahlûf. *Cevâhiru'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân*, 4 cilt, Beyrut, Dâru ihyâi't-türâs, 1418/1997.

Semerkindî, Ebû'l-Leys, *Bahru'l-ulûm*, thk, Mahmud Matraci, 3 cilt, Beyrut, Dâru'l-fikr, ts.

Semîn el-Halebî, Ahmed b. Yûsuf, *Dürrü'l-masûn fî Ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, 11 cilt, thk, Ahmed Muhammed el-Harrât, Dimaşk, Dâru'l-kalem, ts.

Siddîk Hasan Han, Ebû't-Tayyib Muhammed Siddîk Bahâdır Hân b. Hasan b. Alî el Kannevcî, *Fethu'l-beyân fî maḳâşidi'l-Kur'ân*, 15 cilt, Beyrut, el-Mektebetu'l-Asriyye, 1412/1992.

Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn, *Tefsîrû Celâleyn*, Kahire, Dâru'l-hadis, ts.

Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali. *Fethu'l-kadîr el-câmi beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye*, 5 cilt, Dimaşk, Dâru'l-Hayr, 1413/1992.

Şirbînî, Muhammed b. Ahmed, *es-Sîracü'l-münîr*, 4 cilt, Beyrut, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, ts.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, 10 cilt, İstanbul, Azim Dağıtım, ts.

Zehebî, Mustafa Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 3 cilt, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2005.